

ЗВОНСЬКА Л. Л.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

АФОРИСТИКА КЛАСИЧНИХ МОВ ТА НОВОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

У статті розглядаються особливості мовного вираження художньо-естетичного пізнання дійсності, втіленого у фразеологічних засобах класичних і новоевропейських мов. Аналіз розвитку афористики новоевропейських мов виявляє як значний внесок класичних мов у фразеологію, на якій ґрунтується концептосфера європейських мов і культур, так і етноспецифічні риси фразеології названих мов.

Ключові слова: класичні мови, новоевропейські мови, афористика, фразеологія, концептосфера, порівняльний аналіз.

В статье рассматриваются особенности языкового выражения художественно-эстетического и морально-этического познания действительности, воплощенного во фразеологических средствах классических и новоевропейских языков. Анализ развития афористики новоевропейских языков выявляет как значительный вклад классических языков у фразеологию, на которой базируется концептосфера европейских языков и культур, так и этноспецифические черты фразеологии названных языков.

Ключевые слова: классические языки, новоевропейские языки, афористика, фразеология, концептосфера, сравнительный анализ.

The article deals with features of linguistic expression of artistic–aesthetic and moral-ethical cognition of the reality, which is embodied in the phraseological means of Classic and New European languages. The analysis of the development of the aphoristic New European languages reveals the significant contribution of the Classic languages in the phraseology, which is the base of conceptual European languages and cultures, like ethnospecific features of the phraseology above-mentioned languages.

Key words: Classic languages, New European languages, aphoristics, phraseology, conceptual, comparative analysis.

Багатоманіття європейського цивілізаційного світу найбільш виразно простежується в найдавніших культурах. Світогляд сучасної цивілізованої людини спирається на концептосфери, які базуються на класичних мовах. **Метою** нашого дослідження є порівняльний аналіз фразеологічної концептосфери класичних і сучасних європейських мов.

Актуальність. Грецькі та латинські крилаті вислови, прислів'я та приказки і донині захоплюють нас, людей ХХІ століття; вони не втратили своєї актуальності, бо стверджують високі моральні принципи, сповнені непідробними гуманістичними ідеалами, лаконічно передають глибокі думки. Незважаючи на часову віддаленість античної епохи, її література і мистецтво, культура в

цілому впродовж століть не втратили загальнолюдського значення та художньої цінності. Давньогрецька міфологія, героїчний епос, драми Есхіла, Софокла, Евріпіда, творчість римських поетів Лукреція, Катулла, Вергілія, Горація, Овідія хвилюють і наших сучасників, дослідження їх внеску в європейську культуру актуально і сьогодні.

Антична література ніколи не відривалася від народних, фольклорних джерел. Основою давньогрецького мистецтва (певною мірою і римського) була міфологія в найрозвиненішому, антропоморфні варіанті. При цьому не зникли й інші форми міфологічних уявлень, втілені в таких фольклорних жанрах, як байка [1]. Також упродовж античності існували й малі фольклорні форми: загадки, заклинання, гномічні вислови, прислів'я, приказки. Багато які з них згодом отримали широке розповсюдження у народів Європи (наприклад, “одна ластівка не приносить весни”, “кінець вінчає справа”, “людина – коваль свого щастя” та безліч інших). З античних фольклорних джерел черпали, збагачуючи мистецтво слова, письменники, філософи, оратори, державні і політичні діячі не тільки античного часу, а й пізніших епох.

Історики культури та етнографи свідчать, що мова народу, його література в період усної творчості є відображенням *modus vivendi et cogitandi* суспільства [2]. За образним визначенням П. А. В'яземського: “Язык есть исповедь народа: В нем светится его природа, Его душа и быт родной”. Художньо-естетичний спосіб пізнання дійсності, який спостерігається на ранніх стадіях розвитку суспільства у багатьох народів, особливо був властивий античним народам, зокрема стародавнім грекам, в міфологічному світогляді яких знайшли своєрідне віддзеркалення явища природи і суспільні відносини, художньо перероблені народною фантазією. Це стосується не тільки давньогрецької міфології, а й інших фольклорних жанрів, тісно пов'язаних з міфологією, з тією лише різницею, що в міфах більше художньої фантазії, а в прислів'ях, приказках, гномах, байках більше практичної життєвої мудрості.

Навіть після виникнення наукового світогляду і цілого ряду наук про природу і суспільство пізнавальна, виховна та художня цінність народної мудрості не зникає і не знецінюється. Художня, поетична природа прислів'їв, приказок, гном, сентенцій дає можливість представити не тільки велику кількість типових життєвих ситуацій, а й

висловити ці узагальнення в стислій, влучній, дохідливій формі, наповненою яскравими, переконливими образами і живим, емоційним сприйняттям дійсності [3:288].

Значну частину фразеології античних мов становлять так звані крилаті вислови. Цей поетичний образ гомерівський (Іліада I, 200) з часом почали вживати щодо тих слів і виразів, які передавалися з уст в уста, переходячи від народу до народу, з епохи в епоху. На відміну від прислів'їв та приказок, по суті безіменних, крилаті вислови в переважній більшості зберігають зв'язок з першоджерелами як літературними, так і конкретно-історичними.

Найдавніші європейські прислів'я та приказки виникли в античній Греції, де вони називалися *παροιμία*, звідки й походить сучасний термін «паремія». Прислів'я, приказки, гноми, сентенції, афоризми, апофтегми вживалися відомими грецькими та римськими філософами, поетами, ораторами, державними і політичними діячами. Останні й самі часто створювали численні мудрі стислі вислови, що стали згодом крилатими. У Стародавній Греції велике число афористичних висловлювань знаходимо в поезіях Гомера, Гесіода, Архілоха, Алкея, Солона, у байках Езопа, в трагедіях Есхіла, Софокла, Евріпіда, в комедіях Арістофана і Менандра, у фрагментах творів Піфагора, Геракліта, Парменіда, Демокріта, Епікура, що дійшли до нас, у філософських творах Платона і Аристотеля, в істориків Геродота і Фукідіда, в промовах Демосфена, в ідиліях Феокріта, в наукових трактатах Гіппократа та інших авторів. Крім того, давньогрецькі філософи і філологи не тільки цитували найкращі зразки народної мудрості та вирази, запозичені з літературних джерел, а й вивчали їх, систематизували і складали збірники, поклавши таким чином початок пареміології [4:128].

Приміром, Платон писав про походження прислів'їв та їхні художні особливості в своїх діалогах “Горгій” і “Протагор”. У “Протагорі” він наводить слова Сократа про те, “що починаючи з давніх часів, у греків існував своєрідний вид мудрості, який проявлявся у змістовних, влучних, лаконічних висловах” (Pl. Prot. 342 C). Тут же пояснюється походження терміна “лаконізм”. Усі сім грецьких мудреців, як пише Платон у “Протагорі”, були учнями і прихильниками лаконської мудрості, і проголосили основні принципи та першооснови мудрості, написавши на храмі Аполлона в Дельфах

відомі слова: Γνωθι σεαυτόν *Пізнай самого себе*; Μηδέν ἄγαν *Нічого занадто* (Pl. Prot. 343 B).

Аристотель в III кн. “Риторики” приділив багато уваги пізнавальним, дидактичним і художніх особливостях прислів’їв, особливо їх метафоричності. Він прирівнює прислів’я до доказів і рекомендує їх вживати, коли потрібно переконати кого-небудь, оскільки істинність перших є загально визнаною і незаперечною.

Мудрі вислови стародавніх греків широко використовувалися римлянами (тому й дійшли до нас в більшості своїй в латинізованій формі), які додали до них багато зразків і своєї народної мудрості. Поширення, розвиток та удосконалення паремій в Римі були обумовлені тим, що латинська мова з характерною для неї стислістю та ощадливістю у вираженні думок була найкращим чином пристосована для створення блискучих сентенцій і афоризмів. Починаючи від Аппія Клавдія Сліпого, якому належав перший виданий у Римі збірник афоризмів, ряд письменників, поетів, істориків, філософів і політичних діячів (Катон, Плавт, Теренцій, Лукрецій, Цицерон, Вергілій, Горацій, Овідій, Ювенал, Марціал, Тацит, обидва Плінії, Сенека, Петроній, Варрон, Квінтіліан та інші) вживали й самі створювали витончені за своєю художньою формою лапідарні вислови. Навіть формули римського права, зафіксовані в різних юридичних збірниках і кодексах (“Дигести”, “Пандекти” тощо), часто нагадують афоризми своєю структурою, лаконізмом, чіткістю. Приміром, один з найважливіших юридичних принципів: *Audiat et altera pars* *Нехай буде вислухана й інша сторона* можна порівняти зі звичаєм стародавніх Афін, де судді принародно приймали присягу з однаковою увагою вислуховувати обвинувачів і обвинувачених [5:27]. Цей принцип знайшов відгук і в римській літературі (трагедія “Медея” Сенеки, який, до речі, сформулював юридичний афоризм *Legem brevem esse oportet* *Закон має бути лаконічним*) і в Августина (трактат «Про дві душі»), і в російській фразеології: *Не спеши голову рубить, прикажи наперед речь говорити*. Аналогічно, юридична формула римського права, що встановлює правові відносини при передачі власності з одночасним отриманням для себе певної вигоди *Do, ut des, facio, ut facias* *Я даю, щоб ти дав, я роблю, щоб ти зробив* [6:41].

Недарма Квінтіліан у V книзі свого трактату “*De institutione oratoria*” пише, що прислів’я близькі до аргументів і володіють

великою переконливістю і доказовістю. Дійсно, вказує Квінтіліан, їм властива якась первісна сила істини, ніби вони створені не самою людиною, а здається, що зійшли з небес. Про це також пише Ювенал у X сатири: *E coelo descendit “Gnothi seauton” З неба зійшло: “Пізнай самого себе”* [5:94].

Латинське прислів'я зі згаданого трактату Квінтіліана “Про навчання оратора”, який особливо підкреслював значення виховання високоморальних, відданих вітчизні громадян, *Conscientia – mille testis Совість – тисяча свідків* увійшло в багато мов: російський вираз: *Совість – глас народа*, білоруський: *Сумленне – найлепшы дарадчык*; французький: *La conscience est bonne conseillere*; англійський: *When conscience approves none can disapprove Кого засуджує совість, ніхто не може засудити*; німецьке: *Man entgeht wohl der Strafe, aber nicht dem Gewissen Можна уникнути покарання, але не докорів сумління* [7; 8].

Дуже поширеним у римській літературі було прислів'я *Fortes fortuna adjuvat Хоробрим допомагає доля*, яке фіксується в різних варіантах в комедії Теренція “Форміон”, в “Тускулланских бесідах” Цицерона, у Тита Лівія, в “Меді” Сенеки, “Листах” Плінія Молодшого. Найвідоміший варіант *Audentes fortuna iuvat* знаходимо в “Енеїді” Вергілія [5:56]. Основне конотативне значення прислів'я містить слово *Fortuna* – богиня щастя, благополуччя, успіху. Відомі й інші латинські прислів'я з цим поняттям: *Fortuna caeca est Доля сліпа*, *Fortuna fortes metuit, ignavos permit Доля боїться хоробрих, пригноблює боязливих*. Овідій у своїй поемі “*Ars amandi*” використовує перифразований варіант *Audentem forsque Venusque iuvat Смливому допомагає і щасливий випадок, і Венера*. У західноєвропейських мовах це прислів'я засвідчено й як пряма калька – в англійській мові: *Fortune helps the brave*, – і як смислове запозичення – у французькій мові: *L'audace a fait les rois Смливість створила королів* і німецькій мові: *Dem Mutigen hilft Gott Хороброму допомагає Бог* [7; 8].

Саме фразеологія відображає самобутність і етносу, і мови, тому буквальний переклад часто буває недостатнім або неповноцінним, з точки зору культурної недостатності, оскільки розбіжність культур відображається найбільше у фразеології (не в лексиці, не в стилістиці), так як вона ідіоетнічна [9: 51]. Яскравим прикладом цього може служити давньогрецьке прислів'я *Γλαῦκα εἰς Ἀθήνας φέρειν Нести*

сову в Афіни, її латинська калька: Ululam Athenas ferre і багато європейських парафраз. Приміром, російський вислів: *У Тулу зі своїм самоваром*; білоруський: *Насіць дров у лес*; французький: *Porter de l'eau à la mer Носити воду в море*; англійський: *To carry coals to Newsastle Тягти вугілля в Ньюкасл* і німецький *Man braucht nicht Eulen nach Athen zu tragen Не потрібно носити сов в Афіни*.

Як прислів'я та приказки, так і крилаті вислови часто бувають пов'язані з певною епохою, асоціюються з історичним контекстом. Приміром, патетичний вислів Катона Старшого, яким, за словами Плутарха, той закінчував кожну свою промову в сенаті, бажаючи виховати у римлян непримиренну ненависть до Карфагена: *Ceterum censeo, Carthaginem delendam esse Крім того, я вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований* або панічний вираз після нищівної поразки римлян від Ганнібала: *Hannibal ante portas Ганнібал біля воріт*. А також слова Цезаря, сказані (за свідченням того ж Плутарха) при переході через Рубікон, чим він поклав початок громадянської війни: *Alea jacta est Жереб кинуто*, його ж повідомлення про блискучу перемогу над Фарнаком Понтійським *Veni, vidi, vici Прийшов, побачив, переміг*, не мене відомий вигук Цицерона *O tempora, o mores! О часи, про звичаї!* й багато інших.

Багато європейських фразеологізми формуються в процесі переосмислення словосполучень, що виникають як мотивація вихідного тексту [10:149]. Античні вислови *Ὁ ὁμοίος τῷ ὁμοίῳ φίλος Similis simili gaudet Подібний радіє подібному* можуть служити прототипами для сучасних європейських: німецького *Eine Krähe sitzt gern neben der anderen Одна ворона охоче сидить поряд з іншою*, французького *Qui se ressemble s'assemble Схожі збираються разом*, англійського *Birds of a feather flock together Птахи одного кольору збираються в зграї*.

У Арістофана в комедії “Багатство” Бідність нахваляється тим, що саме вона посприяла появі та розвитку різних ремесел. У візантійському збірнику X століття, відомому під назвою “Суда”, наводиться аналогічний вислів: “Необхідність навчить недосвідченого, як стати розумним”. З цим же пов'язаний відомий вислів Плавта: *Pautertas omnes artes perdocet Бідність є вчителем у всіх ремеслах*. Квінтессоване значення цих висловлювань зустрічаємо в прислів'ях різних народів: *Necessitas magistra Необхідність – вчителька*; *Le*

besoin rend l'homme hardi *Необхідність робить людину сміливою*, La nécessité est la mere d'invention *Необхідність – мати винахідливості*; Not sucht Brot *Необхідність шукає хліба*; Needs must when the devil drives *Необхідність змусить танцювати під дудку диявола*, Need makes the quin spin *Необхідність змусить королеву прясти* [7; 8].

Міфологічні сюжети архаїчної грецької літератури, запозичення римлянами грецьких міфів, не без оригінальної переробки, стали джерелом фразеології на міфологічну тематику. Більшість міфологем не мають прототипів і пов'язані з первинним текстом лише мотивуванням [11:93]. Приміром, в тексті “Одіссеї” Гомера, де описується створення троянського коня (VIII, 492–495) немає словосполучення, яке безпосередньо відповідає Equus Trojaus *Троянський кінь* (англ. The Trojans horse, фр. Cheval de Troie). Відсутнє схоже словосполучення й у Вергілія, який деталізував цей епізод в поемі “Енеїда” (II, 235–245, 257–265). До таких висловів належать грецькі та латинські звороти: Κέρας Ἀμαλθείας Cornu coriae *Ріг достатку*; Ὅ ἔξεστι Δί, οὐκ ἔξεστι βοί Quod licet Jovi, non licet bovi *Що дозволено Юпітеру, те не дозволено бичу*; Ὑς πρὸς τὴν Ἀθηναίαν Sus Minervam docet *Свиня Афіну бралася вчити*.

Інший різновид міфологем – це сполучення, засновані на використанні образів міфологічних богів і героїв, які стали символами певних понять. Так, на підставі уявлень про богиню правосуддя Феміду виникли фразеологізми “терези Феміди”, “жерці Феміди”, “храм Феміди”. При цьому іноді ономастичний компонент замінюється загальною назвою: замість “яблуко Еріди” маємо “яблуко розбрату”, замість “вік Крона / Сатурна” – “золотий вік”, замість “ріг Амалтеї” – “ріг достатку”. Цьому сприяють як специфіка давніх джерел, своєрідний характер образності, що відображає не тільки чужі, але й фантастичні реалії, так і наявність маловідомих імен власних, які сприяють семантичній замкнутості фразеологізму в сфері лише книжної мови.

Як бачимо, для фразеологізму характерна неподільність, фразеологізм має сенс тільки в загальній фразі, ідіоматичному звороті. Фразеологія – найпоказовіший носій культури, оскільки в ній найкраще відображена етноментальність. Головний зміст фразеологізму – ідеомастичність, закритість виразу навіть в самій системі мови, а не тільки по відношенню до іншомовних систем.

До античної афористики належать вислови з Біблії, широко вживані в християнській Європі і використовувані як джерело нових метафор та образів мистецтва. Приміром, слова з книги “Буття” Γειηθήτω φῶς *Хай буде світло* породили низку висловлювань з переносним значенням: “світло істини”, “світло справедливості”, “світло свободи” і т. п., а винахідника книгодрукування Й. Гутенберга зазвичай зображували з розкритим сувоєм, на якому накреслено: *Fiat lux*. Крилатими стали вислови й християнських письменників: *Credo, quia absurdum Вірую, тому що неймовірно* (Тертуліан у трактаті “*De corpore Christi*”).

Питання про фразеологічні запозичення, як і мовні запозичення взагалі, є частиною проблематики зв’язку мовних явищ з історією суспільства. Основними витокami фразеологічної міграції є певна спільність культурно-історичного розвитку європейських народів, усний шлях проникнення завдяки безпосереднім контактам народів і / або письмовий шлях в результаті культурних, економічних та інших зв’язків між народами. Одним з найважливіших джерел фразеології є Біблія. Наявність великої кількості фразеологічних зворотів біблійного походження (так званих біблеїзмів) у фразеологічних фондах англійської, французької, російської та інших європейських мов пов’язано з поширенням християнства в Європі з подальшим багатовіковим широким цитуванням текстів Святого Письма [12: 8].

Вплив античної фразеології на формування фразеології сучасних європейських мов не обмежується впливом античної латинської мови. Він тривав упродовж усього існування латинської мови як мови європейської науки, релігії, літератури. І в постантичний період латинська мова була мовою, якою оформлялися думки і народжувалися сентенції видатних людей Середньовіччя, епохи Ренесансу і Просвітництва. З пізньої та середньовічної латині увійшли в європейські мови біблійні вислови, метафоричні образи-символи християнської літератури.

Пізніше крилатими ставали афористичні, влучні вислови латиномовних творів філософів і письменників (Бекон, Гоббс, Декарт, Спіноза та інші). Латина як постамент, підґрунтя європейської культури продовжує і досьогодні служити для вираження квінтесенції мудрості, традицій мовної культури античності.

Прикладами постантичних сентенцій можуть служити наступні вирази. Сентенція середньовічного походження, періоду претензій римських пап на всесвітнє панування, періоду претензій римських пап на всесвітнє панування, їх бажання представити свою владу вище світської: *Summa sedes non capit duos* *На високому кріслі не буває двох*. Така ж думка зафіксована і в народній культурі: слов'янський фразеологізм *Два ведмеді не уживуться в одній берлозі* і відповідний німецький: *Zwei Bären vertragen sich nicht in einer Höhle*, французький: *Deux chiens a un os ne s'acordent* *Дві собаки не миряться за одну кістку* англійська *When two ride on one horse one must sit behind* *Коли двоє сидять на коні, один завжди сидить заду* [7; 8].

Новий час також використовує латину як мову сентенцій. Приміром, стали крилатими вислови голландського філософа Б. Спінози: *Sub specie aeternitatis* *З точки зору вічності* (з трактату “Етика”) і численні парафрази цього виразу: *Sub specie rei publicae* *З точки зору держави*, *Sub sua propria specie* *З власної точки зору*. Його ж: *Ignorantia non est argumentum* *Незнання не є аргументом* (з трактату “Про вдосконалення розуму”) як відгомін положення римського права: *Ignorantia iuris neminem excusat* *Незнання закону нікого не виправдовує*.

Французький мораліст епохи Великої французької революції М. Шамфор висунув гасло *Pax casis, bellum castellis* *Мир хатам, війна палацам*. Англійський філософ, ідеолог англійської буржуазної революції XVII століття Т. Гоббс у своєму латиномовній трактаті “Левіафан”, вважаючи, що людина – природжений індивідуаліст, зробив висновок про природний стан людства: *Bellum omnium contra omnes* *Війна всіх проти всіх*. Основний принцип сенсуалізму, сформульований англійським філософом Дж. Локком та отримав подальший розвиток у працях німецького філософа В. Лейбніца звучить по-латині: *Nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu* *Немає нічого у свідомості, чого б не було раніше у відчуттях*. Нільс Бор, розробник першої квантової теорії атома і теорії поділу атомного ядра, сказав фразу, що стала крилатою: *Alius alio plura invenire potest, nemo omnia* *Один може відкрити більше від іншого, але всього – ніхто*. Три латинських слова *Citius, altius, fortius* *Швидше, вище, сильніше* з 1913 року стали девізом Олімпійських ігор, вони карбуються на медалях олімпійських переможців.

Часто постантичні сентенції народжувалися з парафраз своїх античних джерел, або шляхом розширення античної фрази [5:11]. Так,

слова Овідія з “Листів з Понту” *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo* Крапля точить камінь не силою, але частим падінням продовжив італійський вчений-гуманіст Дж. Бруно: *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo; sic homo fit sapiens non bis, sed saepe legendo* Крапля точить камінь не силою, але частим падінням; так і людина стає вченим не дворазовим, але частим читанням. Друга частина афоризму в подальшому спростилася для сприйняття сенсу і наводиться як: *sic homo fit sapiens non vi, sed saepe docendo* так людина стає вченим не силою, але частим навчанням.

Узагальнюючи підсумки розгляду розвитку афористики новоєвропейський мов, слід ще раз підкреслити той видатний і воістину невичерпний внесок класичних мов у фразеологію, на якій ґрунтується концептосфера названих мов і культур.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Потебня А. А.* Из лекций по истории словесности. Басня. Пословица. Поговорка / Александр Афанасьевич Потебня // Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 90–97.
2. *Ларин Б. А.* Очерки по фразеологии / Борис Александрович Ларин // Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике. – Л., 1956. – С. 124–156.
3. *Шаховский В. И.* Эмотивность фразеологии как межкультурный феномен / Виктор Иванович Шаховский // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М., 2004. – С. 214–301.
4. *История лингвистических учений* / отв. ред. Аглая Васильевна Десницкая, Соломон Давидович Кацнельсон. – М.: Наука, 1980. – 258 с.
5. *Гончарова Н. А.* Из античной мудрости: латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями / Нинель Афтногеновна Гончарова. – Минск: Высшая школа, 2004. – 494 с.
6. *Алексеев В. А.* Избранные латинские цитаты и афоризмы / Виктор Алексеевич Алексеев. – СПб.: Носов, 1905. – 204 с.
7. *Граф А. Е.* Словарь немецких и русских пословиц. / Александр Евгеньевич Граф. – СПб.: Лань, 1970. – 287 с.
8. *Альбов А. С.* Русско-англо-латинский словарь крылатых слов и выражений / Алексей Сергеевич Альбов. – М.: Ноэма, 2008. – 612 с.
9. *Солодухо Э. М.* Вопросы сопоставительного изучения заимствованной фразеологии / Элла Мойсеевна Солодухо. – Казань: Казанск. ун-т, 1977. – 159 с.
10. *Гак В. Г.* К проблеме общих семантических законов / Владимир Григорьевич Гак // Общее и романское языкознание. – М., 1972. – С. 144–157.
11. *Левин-Штайнманн А.* Лингвоспецифический компонент при оформлении концептов фразеологизмами / Артур Левин-Штайнманн // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М., 2004. – С. 84–128.
12. *Раков Ю. А.* Сокровищница античной и библейской мудрости: Происхождение афоризмов и образных выражений / Юрий Абрамович Раков. – СПб.: Паритет, 2000. – 352 с.